

A pártállami egyházpolitika szolgálatában Az Állami Egyházügyi Hivatal Heves megyei megbízottjainak pályaképe (1951–1956)

GÁL MÁTÉ

Abstract. In the Service of the One-Party State’s Religious Policy: the Career Paths of the Appointees of the Office for Church Affairs in Heves County. The aim of the study is to compile a comprehensive register of the appointees working for the Hungarian State’s Office of Church Affairs in the Heves County Council and Archbishop’s Office between 1951 and 1956. The focus of the research is placed on the appointees’ education, their past, and their ascend within the party’s hierarchy. The starting point of the research is the establishment of the Office for Church Affairs in 1951. The endpoint is set to 1956, when the revolution created an interval in the work of the already underperforming organization. At that time the work was suspended, albeit temporarily, and the employees of both the Budapest and the rural offices left their posts. Due to the importance of the topic, the study also touches on the careers of those responsible for the revival of ecclesiastical supervision after the uprising.

Keywords: church history, local history, Catholic Church, State Office for Church Affairs, Heves County

Az 1945 után egyeduradalomra törekvő, majd 1948-tól teljhatalmat szerző, ideológiai megfontolásokon nyugvó, alapvetően egyházellenes egypártrendszer az idő múlásával kiépítette a vallásfelekezetek megfigyelését, ellenőrzését és diszkriminálását szolgáló intézményrendszerét. Az egyházaknak, kiváltképpen a római katolikus egyháznak a pártállam egyértelműen ellenség és bűnbak szerepet szánt, a központilag kialakított narratívák bizonygatásához, a „klerikális reakció” leleplezéséhez és üldözéséhez, ugyanakkor az egyház „befolyása alatt álló” tömegek nyomon követéséhez vidéki szinten is szükségeltetett apparátust működtetni.¹ Az intézményi szintre emelkedő

¹ A pártállami időszak egyház- és vallásellenességéből fakadó ellenség- és bűnbakképző struktúrájáról lásd bővebben: Gyarmati 2013: 414–415.

egyházüldözés – politikai rendőrség mellett, azzal éveken keresztül vetélkedő, majd szorosabb összhangban működő² – csúciszervezeteként tarthatjuk számon az Állami Egyházügyi Hivatalt (ÁEH), amely 1951. május 19-i felállításától egészen 1989. június 30-i megszüntetéséig az 1956-os forradalom rövid periódusát leszámítva végig szoros ellenőrzés alatt tartotta a számára kijelölt területet.³ A hivatal természetesen nem működhetett volna kizárólag a központi – budapesti – apparátus segítségével, ennél fogva a vidéki munkatársak jelenléte mondhatni egykorú az intézménnyel. A közigazgatási megyékben,⁴ valamint érseki és püspöki székhelyeken, fontosabb egyházi központokban⁵ működő megbízottakra nem mindennapi feladat hárult, így a munkakör ellátásához szükségeltetett (volna) legalább államigazgatási tapasztalat, továbbá – tekintettel az ellenőrizni kívántakra – egy átlagosnál komolyabb műveltségi színvonal is. E tanulmányban arra teszünk kísérletet, hogy bemutassuk, milyen iskolai végzettséggel, előélettel, pártbeágyazottsággal, hivatali előmenetellel kerültek Heves megyébe az egyházfelügyelet igen széles jogkörrel bíró „háttéremberei”. A tanulmány vizsgálatának kezdőéve 1951, tehát az ÁEH felállításának időpontja. A végpontként az amúgy sem az elvárások szerint funkcionáló ÁEH működésében szünetet előidéző 1956-os forradalmat határoztuk meg. Ekkor még ha rövid időre is, de a hivatal leállt, hasonlóan a központhoz a vidéki helyszíneken tevékenykedő munkatársak is elhagyták a szolgálati helyüket.⁶ A téma fontossága miatt kitekintő jelleggel jelen munka sem hagyhatja figyelmen kívül a zavarok után újjáéledő egyházfelügyeletért felelős személyek kérdéskörét. Reményeink szerint tovább pontosíthatjuk és árnyalhatjuk a témában megjelent korábbi munkáink megállapításait.⁷

² Az ÁEH és az állambiztonság összefüggéseiről lásd: Soós 2010: 220–241.; Szabó–Soós 2006.

³ Az ÁEH történetével számos szaktörténész foglalkozott a rendszerváltás óta eltelt időszakban, ugyanakkor az eddigi legteljesebb intézménytörténeti összefoglalót Soós Viktor Attila állította össze doktori értekezése keretén belül. Soós 2014.

⁴ A megyei Végrehajtó Bizottságok elnökei alá rendelve.

⁵ Győr, Szombathely, Esztergom, Pannonhalma, Veszprém, Székesfehérvár, Kalocsa, Nyíregyháza, Debrecen, Szeged, Pécs, Eger, Vác, Hejce.

⁶ Kálmán 2014: 81. Egyúttal azt is hozzá kell tennünk, hogy az 1959-ig függetlenségét veszített és a Művelődésügyi Minisztériumnak alárendelt ÁEH a pártállami restauráció, valamint a kádári konszolidáció éveiben sem volt képes felvenni a versenyt az állambiztonsággal az egyházkorlátozás területén. Lásd: Soós 2010: 220–241.

⁷ Gál 2017.; Gál 2023.

Historiográfiai áttekintés

Az ÁEH történetének feldolgozása az egypártrendszer letűnésével beköszöntő politikai átmenettel együtt járó vélemény- és növekvő kutatási szabadsággal párhuzamosan indult meg.⁸ Az idő múlásával a hivatal szervezettörténeti áttekintései mellett egyre több munka látott napvilágot a vidéki munkatársak jellemrajzai, munkamódszerei, a megbízottak jelentésein keresztül a lokalitásokban zajló egyházkorlátozás mechanizmusai kapcsán. Szabó Csaba a millennium évében jelentkezett Egyházügyi Hangulat – Jelentések 1951, 1953 című kötetével. A szerző az 1945–1951-es időszak részletes, katolikus egyház és állam viszonyát vizsgáló tanulmányát követően az ÁEH szervezettörténete szempontjából közölt értékes forrásokat. A kötet a hitélet megfigyelésének kontextusában László István nyugdíjas pedagógus, Budapest egyházi életének korlátozása tekintetében pedig Szerényi Sándor, a Budapesti Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottsága egyházügyi főelőadójának jelentését hozta nyilvánosságra.⁹ Soós Viktor Attila 2014-es PhD-dolgozata hiánypótló, hiszen első ízben tett közzé teljes körű gyűjtést és elemzést a dolgozók pályaképéről, nyújtott részletes szervezettörténeti interpretációt, illetve górcső alá vette az ÁEH nemzetközi kapcsolatait is. A hivatal dolgozóiról – elsődlegesen az addig kevésbé ismert tanácsi és püspökségi megbízottakról – összegyűjtött adatai megkerülhetetlen alapinformációkat tartalmaznak helyi klerikusok ellenőreinek karriertörténetéről, előmeneteléről és esetenként a hivatali pályaut megtörésével az egyházpolitikán kívül eső tevékenységükről is.¹⁰ Kálmán Peregrin szintén 2014-ben megvédett doktori értekezésében nem kizárólagosan az ÁEH tevékenységére fókuszált, az értekezés célja Grósz József kalocsai érsek addig ismeretlen hagyatékának iratain, valamint a bőséges állami és egyházi forrásokon keresztül az egyház helyzetének teológiai, illetve eszmetörténeti perspektívájú bemutatása volt a kádári egyházpolitika első éveiben. Mindazonáltal – az ÁEH központ egyházpolitikai lépéseinek részletes analízisén túl – számos érzékletes példát hoz az egyházmegyék, a püspöki aulák és vallásos közösségek életét ellenőrző vidéki megbízottak módszereire, mentalitására.¹¹ Sulák Péter Sándor 2015-ös, az Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség (METEM) gondozásában megjelent monográfiája vizsgálja az 1956-os forradalom és szabadságharc eltiprásától a Szentszék és a Magyar Népköztársaság tárgyalásainak nyomán 1964-ben megkötött részleges megállapodásig Szolnok megye egyházpolitikáját. A kötetből képet kaphatunk Cseh Lajos, egyébként a szokványosnál

⁸ Az úttörő munkássága miatt feltétlen érdemes e helyütt megemlíteni Szántó Konrád ferences szerzetes ekkoriban kiadott művét. Szántó 1990.

⁹ Szabó (szerk.) 2000.

¹⁰ Soós 2014.

¹¹ Kálmán 2014.

jóval hosszabb,¹² 1952-től 1974-ig tartó egyházügyi főelőadói életpályájának egy szakaszáról és mindennapi munkavégzéséről.¹³ Bertalan Péter 2018-as monográfiájának központi témája Fejér megye egyházpolitikai trendjeinek értékelése. Másfelől a munka – egyelőre hazánkban egyedülként – újszerű kísérletet tett az országos politika regionális lecsapódásainak elemzésére a központi eseményektől távol eső dél-dunántúli térséget felölelő Somogy, Zala, Baranya és Tolna megyékben.¹⁴

Az egyházügyi hivatal működése természetesen nem kizárólag önálló, az ÁEH történetével foglalkozó monográfiák megszületését inspirálta, számos tanulmány, forrásközlés foglalkozott az ÁEH fennállásának hosszabb-rövidebb periódusaival. Most kizárólag azokra a publikációkra szorítkozunk, amelyek valamilyen formán érintik a hivatal vidéki működését vagy a szervezet személyi állományának kérdéskörét. A már említésre került METEM által gondozott Magyar Egyháztörténeti Vázlatok folyóiratban Mészáros István közölt tanulmányt és forrásokat Prazsák Mihály szegedi püspökségi megbízott működéséről. Mészáros az általa felmutatott források bevezetőjeként elsőként adott elemzést az ordináriusok mellett, azok közvetlen környezetében széles jogkörrel működő „bajuszos püspökről”, feltárva Prazsák munkamódszereit, természetét és kapcsolati hálóját.¹⁵ Fazekas Csaba két tanulmányában is értelmezte és elemezte a Lobkovitz László Borsod megyei egyházügyi főelőadóról szóló levéltári forrásokat. Fazekas publikációi roppant érdekesek, hiszen betekintést engednek egy vidéken működő egyházellenőr mentalitásának, „hatalomgyakorlásának” apróbb részleteibe, mindazonáltal a 2000-ben megjelent írás izgalmas adalékokat tartalmaz a párt által nyújtott korabeli „versenyelőnyökről”, amelyeket Lobkovitz tanulmányi előmenetele területén kamatoztatott.¹⁶ Kövér István 2002-ben tett közzé forráskiadványokat, amelyek Kövesi Jenő Kaposi György, Balázs Lajos és Prazsák Mihály Vas megyei egyházügyi megbízottak munkáját tükröző, 1951–1959 között keletkezett jelentéseit tartalmazzák.¹⁷ Szabó Csaba a főváros hitéletét ellenőrző, nem kizárólag ÁEH-megbízottakból álló személyek, például propagandisták, szervezőtitkárok, vagy a helyi rendőrség által keletkeztetett dokumentumokon keresztül világította meg a lokális egyházkorlátozás sajátosságait.¹⁸ Köbel Szilviának – kevesek között – sikerült interjút készítenie az egyházkorlátozás működtetőinek egyikével. Horváth István Somogy megyében 1975–1989 között egyházügyi titkári beosztásban tevékenykedő megbízottal történt beszélgetéseiből tett nyilvánossá bizonyos részleteket.¹⁹ Miklós

¹² Cseh Lajos (1918–2001) mint Jász-Nagykun-Szolnok megyei egyházügyi előadó, majd egyházügyi titkár 1952-től egészen 1974-ig dolgozott az ÁEH-nak. Soós 2014: 238.

¹³ Sulák 2015.

¹⁴ Bertalan 2018.

¹⁵ Mészáros 1995.

¹⁶ Fazekas 2000.; Fazekas 2002.

¹⁷ Kövér 2002a; Kövér 2002b.

¹⁸ Szabó 2002.

¹⁹ Köbel 2002.

Imre 2003-as halála után több szaktörténeti munka is tárgyalta az évtizedeken keresztül vezető státuszt birtokló funkcionárius karriertörténetének egy-egy szegmensét.²⁰ A 2010-ben Egyházüldözés és egyházüldözők a Kádár-korszakban című konferencia előadásainak tanulmánykötetbe rendezett változatait még abban az évben publikálták. A gyűjteményes kötet számos az ÁEH történetét érintő szócikket tartalmaz. A tanulmányok közül három kifejezetten a magyar vidék történeti nézőpontján keresztül mutatja be a hivatal működési mechanizmusait. Kálmán Peregrin Kiss István Nógrád megyei egyházügyi főelőadó visszaemlékezéseit használva nyújtott az ÁEH központi és vidéki munkatársairól újszerű információkat.²¹ Mezey András esszéje a Csongrád megye egyházait és felekezeteit ellenőrző Rátkai János munkájának ismertetésén keresztül ábrázolta az ÁEH behatolását a szervezet által felügyelt területekre.²² 2013-ban Csongrád megye egyházpolitikai helyzetéről Rátkai János egyházügyi előadó jelentéseinek tükrében közölt elemzést Sági György, és hozott példákat Hamvas Endre csanádi püspök sorsán keresztül egy korabeli főpásztor megpróbáltatásaira.²³ Beke Péter a látványos konfliktusoktól mentesebb, így kevésbé vizsgált 1970-es évtized kutatási eredményeit összegezte – a helyi és nemzetközi események tükrében – Szolnok megye külsőleg korlátozott hitéleti aktivitásának, valamint a helyi egyházpolitika és az egyházellenőrzés sajátosságainak vonatkozásában.²⁴ Soós Viktor Attila szervezettörténeti szempontból fontos kérdést tárgyalt, amikor a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának Politikai Bizottsága által 1958. június 10-én összehívott ülésen a Kádár János által felvetett, egyházpolitikai munkakörben dolgozó, 20–25 káder felülvizsgálatáról nyújtott összegző tanulmányt.²⁵ A Veszprémi Érsekség 2013-ban újjáalakult Egyháztörténeti Bizottsága 2016. augusztus 24–25-én konferenciát szervezett az 1956-os forradalom hatvanadik évfordulójának tiszteletére. Az előadások szerkesztett változata 2017-ben vált elérhetővé. A kötetben Mikó Zsuzsanna elemezte Moravetz Lajos Veszprém megyei megbízott 1952–1956 közötti tevékenységét.²⁶ Gárdonyi Máté és Horváth Gergely Krisztián – görcső alá véve Veszprém, Zala, illetve Somogy megyék egyházügyi főelőadóinak jelentéseit – hosszabb lélegzetvételű tanulmányt írtak a korai Kádár-korszak időszakában újjáéledő ÁEH egyházmegyei működéséről.²⁷

²⁰ Szabó 2006.; Fazekas 2004.

²¹ Kálmán 2010.

²² Mezey 2010. Érdemes ugyanakkor említést tenni Mezey András 2013-ban megvédett doktori értekezéséről is, amelyben a Csongrád megyei katolikus kisközösségek 1951–1980 közötti sorsát vizsgálta, és munkája további fontos adalékokat tartalmaz az ÁEH vidéki működésével kapcsolatban. Mezey 2013.

²³ Sági 2013.

²⁴ Beke 2015.

²⁵ Soós 2016.

²⁶ Mikó 2017a.

²⁷ Gárdonyi–Horváth 2017.

Az egyházügyi hivatal vidéki működésének perspektívájában született munkák előbbiekben közölt áttekintése után talán érzékelhető a szaktörténelmi érdeklődés, amely mára már Heves megyét sem kerüli el. Az ÁEH Heves megyei apparátusának beazonosítására elsőként az egyébként roppant adatgazdag, teljességre törekvő, Bán Péter történész, levéltáros szerkesztésében megjelent Heves megye történelmi archontológiája (1681–) 1687–2000 című kötet vállalkozott. A hivatal megyei tanácsnoki dolgozó munkatársai közül azonban az adattár csak az 1969 után szolgálatba került Tatai István és Dancs Lajos egyházügyi titkárok hivatali idejére vonatkozó adatokat tartalmaz.²⁸ Az ÁEH Heves megyei működését és munkatársainak tevékenységét Mikó Zsuzsanna vizsgálta, az intézmény megalakulásának első kilenc évében. Mikó kitér a hivatal mindennapi működése kapcsán az ÁEH vidéki üzemeltetését biztosító egri püspökségi megbízottak és megyei főelőadók kinevezésére, feladatkörére, illetve a központtal történő kapcsolattartás formáira. A munka a Heves megyei megbízottak jelentései közül Fekete János és Borai Emil beszámolóinak egy részét elemezte.²⁹ Cseh Zita a Heves megyében szolgálatot teljesítő Komjáthy Aladár esperes, Berzétei László gyöngyösi, dr. Szabó Zoltán és Korsós István noszvaji református lelkészek sorsával foglalkozott az ÁEH és az állambiztonság által keletkeztetett forrásokat felhasználva.³⁰ Soós Viktor Attila minden vidéki helyszínrre kiterjedő és már említett doktori értekezése mellett jelen tanulmány szerzője két dolgozat keretén belül kifejezetten Borai Emil egyházügyi előadó munkamódszerét és konfliktusait elemzi, valamint a Heves megyei egyházpolitika részletes bemutatására törekvő kötetében is megkísérli összeállítani az ÁEH megyei megbízottjainak személyi kataszterét.³¹

Az ÁEH Heves megyei munkatársai

A hivatal meghosszabbított kezeiként már 1951-ben megjelentek az érseki, püspöki székhelyeken a püspökségi megbízottak, a megyei tanácsokon pedig az egyházügyi főelőadók. Kossa István, az ÁEH első elnöke 1951. július 10-én előterjesztést küldött az Országos Létszámbizottságnak, amelyben a megyei tanácsok hivatali apparátusának bővítését kérte 1-1 egyházügyi főelőadói állás megnyitásával. Az összesen húsz fős csoport a megyei végrehajtó bizottságok elnökei alá rendelve az állam és az egyházak közötti megállapodás végrehajtását ellenőrizte. Mindezzel párhuzamosan 14 vidéki helységben – köztük Egerben – érseki, püspöki székhelyeken és más meghatározó egyházi központokban az adott egyházi hivatalban kaptak irodát az ÁEH püspökségi

²⁸ Bán (szerk.) 2011: 296.

²⁹ Mikó 2017b.

³⁰ Cseh 2018.

³¹ Gál 2017.; Gál 2020.; Gál 2023: 214–227.

megbízottjai.³² A BM 1951. szeptember 25-én intézett utasítást a megyei vb-elnökök irányába, miszerint „az egyházügyi teendőket ellátó elvtársat főelőadónak kell besorolni”, bérezésüket ekkor személyi pótlékkal együtt legfeljebb 1 400 forintban állapították meg.³³

Az ÁEH 1951 novemberében rögzítette a püspökségi megbízottakkal és egyházügyi előadókkal szemben támasztott elvárásokat. Jelen dolgozat kereteit szétfeszítené a hivatal által elvárt igények részletes elemzése. Ugyanakkor néhány jellemző példával mégis szükséges szemléltetnünk a pontos adminisztrációt, az ellenőrzöttek – jelen esetben a katolikus túlsúllyal rendelkező megye papjainak és híveinek – beható megismerését, a vallásos szertartások és szokások, a hittanoktatás helyzetének éber tanulmányozását, az óvatos, erőszaktól tartózkodó, de mégis határozott fellépést feltételező követelményeket. A püspökségi megbízottak felügyelete kizárólag a katolikus egyházat érintette, különös tekintettel az érseki/püspöki aulákra. Ők kezelték a püspökség pecsétjét, közvetlenül ellenőrizték a főpásztort, a postát, a pásztorleveleket, körleveleket és egyéb kiadványokat. Az állam képviselőinek befolyása fokozottan erősnek bizonyult a vezető egyházi pozíciók, fontosabb plébániák fölött. A „bajszos püspökök” beleszóltak a papok áthelyezésébe,³⁴ a megbízott által véleményezett diszpozíciókat az ÁEH hagyta jóvá. Ez lényegében a nyomásgyakorlás módszereként kínálkozott, nemcsak a büntetések (rosszabb helyre történő áthelyezés), de az együttműködő papok jutalmazásának végrehajtását is szolgálhatta. A püspökségi megbízottnak személyes kapcsolattartás révén ismernie kellett az egyházmegye papságát, az „ellenséges” csoportokat éppúgy, mint a lojális személyeket.³⁵ Az 1950-tól – külső, állami utasításra – a tanácsok és a párt erőterében működő közigazgatási megyékben szerveződő papi békebizottságok nem csupán papíron, hanem valóságban is aktív tagjai különleges bánásmódban részesülhettek, ugyanígy kiemelt szerep jutott az aulákba helyezett „békevikáriusoknak”.³⁶ Az ÁEH lényegében rajtuk keresztül óhajtotta elérni, hogy a főpásztorok vonakodás nélkül teljesítsék az állam utasításait. A megyei tanácsokon tevékenykedő egyházügyi főelőadók felügyeletet gyakoroltak a katolikus, református, evangélikus és zsidó vallásfelekezet tevékenysége felett, de nyilvántartást kellett

³² Soós 2014: 201.

³³ MNL HVL XIII-3.b.79. Egyházügyi előadók besorolása. 1951. szeptember 25.

³⁴ Erre szolgált jogalként az Elnöki Tanács 1951. június 4-én megjelent 1951/20. számú törvényerejű rendelete, amely visszamenőleg, 1946. június 1-jei hatállyal állami hozzájáruláshoz kötötte az érsek, címzetes érsek, püspök, segédpüspök, főapát, apát és tartományfőnök kinevezését. A valóságban a diktatúra a rendelet szabta keretek határain is túlmént. Az ÁEH beleszólt a káptalani helynökök választásába, majd a főpásztorok szorosabb ellenőrzése miatt kierőszakolta az újonnan megválasztott irodaigazgatók és helynökök kinevezését is. Mózessy 2010: 251–252.

³⁵ Soós 2014: 202–204.

³⁶ A békemozgalom kiépüléséről és a korszakban békepaként aposztrofált személyek differenciálásáról lásd: Pál 1995.; Bögre 1998.

vezetniük a szekták működéséről is. Az adminisztrációs kötelezettségeik megegyeztek a püspöki és érseki irodákban tevékenykedő kollégáikéval. Jelentéseiknek ki kellett terjedniük a működési területükön megtartott búcsúk, nagyobb egyházi szertartások elemzésére, különös tekintettel a résztvevők szociális összetételére. Az egyházügyi előadók kapcsolatban voltak a békemozgalomból ismert klerikusokkal, a kulcshelyeken szolgáló plébánosokkal, ugyanígy a „klerikális reakció” képviselőinek bélyegzett lelkipásztorokkal, javaslatot tehettek áthelyezésekre. Az ÁEH munkatársainak e csoportja alapvetően a megyei tanács égisze alá tartozott, így a püspökségi megbízott mellett szoros kapcsolatban volt a tanácselnökkel, illetve megyei apparátussal.³⁷ Ugyanitt fontos megemlíteni az ÁEH vidéki munkatársainak együttműködési kötelezettségét a megyei pártapparátussal és az állambiztonsággal.³⁸

Az 1951–1956 között támasztott igen szigorú és nem mindennapi elvárásokat olvasva azt feltételezhetnénk, hogy az ÁEH a legrátermettebb emberekből válogatta ki munkatársait. A hivatal központja a rendszeres telefonon leadott vagy megküldött jelentések, kiszállások és értekezletek során folyamatosan beszámoltatta és ellenőrizte a lokalitásokban dolgozó kollégáit. Ennélfogva már a korszakban kialakult egyfajta szigorúan bizalmasan kezelt, a nyilvánosság elől elzárt vélemény a hivatal belső működéséről. Roppant beszédes egy, a Rákosi-korszakkal kapcsolatos, Kádár-korszakban kreált kritikus álláspontok sorába illő, a hivatal káderpolitikáját is véleményező 1967 decemberében keletkezett feljegyzés és a hozzá tartozó egykorú jelentés. A feljegyzés ismeretlen szerzője a forradalom előtti időszak gondjaival összefüggésben rögtön a hosszas okfejtés elején az állomány helyzetéről nyilatkozva a „történelmi távlat” tükrében megállapította, hogy annak személyi összetétele „egyáltalán nem volt szerencsés”. A politikai megbízottak az 1950-es években csupán a „durva adminisztratív módszerek” alkalmazásában látták az egyetlen lehetőséget a papokkal történő kapcsolatfelvétel közben. A szerző 1967-ből visszatekintve rávilágított, hogy a kádergondokra az évek – akkorra már – ugyan hoztak némi enyhülést, de nem olyan mértékben, mint amekkorára szükség lett volna. A kritikus vélemény súlyos taktikai melléfogásként tartotta számon, hogy az ÁEH ezekre a „nem jelentéktelen posztokra nem a minden vonatkozásban legmegfelelőbb kádereket” állította.³⁹ Már csak a hivatal önkritikus soraira való tekintettel is érdemes lehet részletesebben megvizsgálni, hogy az általunk választott területen kik képviselték az ÁEH-t.

³⁷ Az oktatási osztály például rendszeresen tájékoztatta az egyházügyi főelőadót a hittanoktatás helyzetéről, ugyanígy az agitációs- és propagandaosztály az úgynevezett ateista felvilágosító munka területén hasznosíthatta az ÁEH-s megbízott tapasztalatait.

³⁸ Soós 2014: 205–208.

³⁹ MNL OL XIX-A-21-d. 37. d.002a-5.a.1967. Jelentés az ÁEH munkájáról. Idézi még: Soós 2010: 223–224.

Az Egerben, tágabb értelemben Heves megyében dolgozó egyházügyi előadók, az egyházmegyei felügyeleti jogkörrel rendelkező püspökségi megbízottak legrészletesebb személyi katasztere Soós Viktor Attila említett munkájában, valamint jelen sorok szerzőjének monográfiájában lelhető fel.⁴⁰ Az egészen biztos, hogy Molnár Gusztávot tekinthetjük az első, érsekség ellenőrzését teljesítő ÁEH-megbízottnak. Molnár 1906. január 14-én született Szolnokon, az ÁEH személyi nyilvántartója szerint bányamunkásként tevékenykedett egészen 1946 januárjáig, ekkor fizetett pártfunkcionárius lett.⁴¹ Az egyébként géplakatos végzettségű⁴² későbbi ÁEH-munkatárs egészen 1951 júniusáig kádermegbízottként dolgozott a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) Heves Megyei Bizottságán, ebben a funkciójában Erdélyi Ferenc váltotta az MDP Központi Vezetőség Szervező Bizottságának 1951. augusztus 27-i határozatának értelmében.⁴³ Molnárnak ugyanakkor komoly politikai ambíciói, illetve mély pártállami beágyazottsága volt. Ezt bizonyítja, hogy a Magyar Kommunista Párt színeiben az 1947-es, a kommunisták súlyos csalásaival terhelt és a köztudatban kékcédulás választásként⁴⁴ megmaradt voksolásokon a Heves–Nógrád–Honti választókerület jelöltjeként szerepelt.⁴⁵ Molnár az 1949-es országgyűlési választásokon a Magyar Függetlenségi Népfront listájának 22. helyén újra elindult, és ekkor sikerrel szerzett mandátumot.⁴⁶ Ma már köztudott, hogy az 1949. május 15-i voksolásokon közvetlenül a durva egyházellenes lépések után⁴⁷ az egyeduralkodóvá vált MDP saját hatalmát igyekezett legitimálni az egyéb alternatívát nem nyújtó egylistás szavazási rendszerben.⁴⁸ A megyei kádermegbízott és újdonsült képviselő nem minden tapasztalat és ismeret nélkül került az egyházfelügyelet területére. Mint fizetett pártfunkcionárius már a felekezeti iskolák 1948-as államosítását megelőző kampány során is szerepet vállalt a megyében tevékenykedő propagandisták felkészítésében.⁴⁹ Molnár

⁴⁰ Soós 2014.; Gál 2023.

⁴¹ Soós 2014: 281.

⁴² *Magyar Nemzet* 1949. április 30.

⁴³ MNL HVL XXXV-11.a. 61. AZ MDP KV Káder Osztály 1951. augusztus 28-i levele.

⁴⁴ A választásokról bővebben: Gyarmati 2011: 105–111.

⁴⁵ *Szabad Nép* 1947. augusztus 1.

⁴⁶ *Népszava* 1949. április 30.; *Kis Újság* 1949. május 18.

⁴⁷ Elég lehet e helyütt megemlíteni a felekezeti iskolák államosítását és a Mindszenty József hercegprímás ellen indított koncepciók eljárást, valamint a „klerikális reakció” elleni országos kiterjedésű kampányt.

⁴⁸ A választásokon a hivatalos eredmények szerint 95 százalékos volt a részvétel, és szintén kimagasló 95–96%-os népfrontgyőzelmet könyvelhettek el. A korabeli bizalmas ÁVH-jelentések alapján országgrészenként eltérő mértékben, de 85–95% között szóródott az elvárások szerinti szavazatok megoszlása. Az eltérés abból adódott, hogy az államvédelmis elemzés az adott választókerület összes választójogosultja közül a voksolás lehetőségével/kötelezettségével nem élőköt is hozzáadta a nemmel, illetve érvénytelenül szavazók számához. Az ÁVH számításainak fényében Heves vármegye egyébként mindössze 85%-os népfrontgyőzelmet hozott, ami az egyik legkirívóbb differenciának tekinthető a hivatalosan közzétett adatokhoz képest. Lásd Gyarmati 2011: 138–139; Gyarmati 2015: 10.

⁴⁹ MNL HVL XXXV-15.b.38. Jegyzőkönyv Csány község felekezeti iskolák államosítása tárgyában lefolytatott felvilágosító munka propagálásáról és munkabeosztásáról. 1948. június 10.

– érthető okokból – az 1949-es országgyűlési választásokat megelőző kampány alkalmával igen aktívnak bizonyult. A sajtóban is publikált nyilvános szereplései mellett ugyan kis számban, de maradtak fent levéltári források az egyházi vonalon végzett bizalmas tevékenységéről is. 1949 áprilisában a választások előtt a Gyöngyösi járás egyházi személyeinek „demokrácia mellett” nyílt állásfoglalását és a „reakciós papság” tevékenységének nyílt elítélését igyekezett kicsikarni, ezzel is biztosítva a voksolásokon megjelenő hívek komolyabb létszámát. A kádermegbízott saját benyomásai és a káderosztályon elfekvő jelentések alapján már ekkoriban készített jellemzéseket az általa felkeresett katolikus papokról.⁵⁰ A püspökségi megbízott munkájáról nagyon csekély mennyiségű irat maradt meg, jelleméről azonban Shvoy Lajos székesfehérvári püspök 2002-ben közreadott és Mózesy Gergely által szerkesztett önéletrajzából tudhatunk meg információkat. Molnár ÁEH-s karrierjéről fontos megjegyezni, hogy Egerből 1952-ben Székesfehérvárra került egyházügyi megbízottnak. Shvoy püspök úgy emlékezett ellenőrzőjére, mint aki elődjénél, a durva káromkodó és neveletlen stílusú Horváth Istvánnál műveltebb és jobb modorú, ugyanakkor a papsággal szemben gyanakvó, illetve elfogult hajlamú ember volt.⁵¹ Molnár Gusztáv az egyházügyi hivatalnál egészen 1955. december 31-ig volt munkaviszonyban.⁵²

Az első Heves megyei egyházügyi főelőadót eddig Fekete Jánossal azonosítottuk,⁵³ aki 1952. március 1-jén került a Heves Megyei Tanács Végrehajtó Bizottságára.⁵⁴ Néhány, az utóbbi időben előkerült levéltári anyag azonban árnyalja az eddigi megállapításokat. A Heves Megyei Tanács VB 238/1951.XXXI. számú határozatának értelmében 1951. augusztus 1-i hatállyal az 1911-ben Szekszárdon született Prantner Józsefet nevezte ki egyházügyi főelőadónak.⁵⁵ Prantner életútjának e rövid periódusa nem került publikálásra, a legrészletesebb összegzés is első egyházpolitikai munkakörként a váci püspökségi megbízotti státuszt említi.⁵⁶ A későbbi ÁEH-elnök pályáíve ugyanakkor magán hordozza egy munkássorból érkező – a két háború között a vasútnál, építkezéseken, földmunkásként dolgozó –, illegális munkásmozgalmi tevékenységéért többször letartóztatott és elítélt személy 1945 utáni társadalmi mobilitás terén érzékelhető lehetőségeit. Molnárhoz hasonlóan Prantner is hamar pártfunkcióba került, Szekszárdon a helyi pártszervezet titkáráként tevékenykedett. Ő is megmérte magát az 1945-ös és 1947-es országgyűlési választásokon, mandátumot végül 1949-ben szerzett.⁵⁷ Heves megyei tevékenységéről eddig nagyon kevés információ került elő. Érdekes, hogy már

⁵⁰ MNL HVL XXXV-11.b.107. Jelentés az április 22–23–24-i kiszállásról.

⁵¹ Shvoy 2002: 74.

⁵² Soós 2014: 281.

⁵³ Vö.: Soós 2014: 243.; Gál 2023: 220–222.

⁵⁴ MNL HVL XV-41. Fekete János.

⁵⁵ MNL HVL XXXIII-3.a 1.kd. c. Jegyzőkönyv a Heves Megyei Tanács Végrehajtó Bizottságának 1951. július 31-i üléséről.

⁵⁶ Vö.: Soós 2014: 293.

⁵⁷ *Dunántúli Népszava* 1945. október 21.; *Szabad Nép* 1947. augusztus 1.; *Szabad Nép* 1949. június 10.

augusztus 1-i kinevezése előtt aktivizálta magát. 1951. július 30-án levélben kereste fel Karaszek Mihályt, Eger Város Tanácsának vb-elnökét, hogy hasson oda Patócs József⁵⁸ érseki helynök lakáskérélmének pozitív elbírálása ügyében. A rövidre szabott kézzel írott levél mindazonáltal alátámasztja az egyházügyi főelődök együttműködésre hajlamos papság támogatásában betöltött szerepét. Prantner a lakáskiutalási kérelem közbenjárására írott sorait a következőkkel zárta: „Újra kérlek, hogy rövidesen intézzétek el, hogy az érdekelt ezzel is érezze, hogy megbecsüljük szövetségeseinket.”⁵⁹ Az egészen biztos, hogy 1951 júliusában Prantnert is beválasztották a Heves megyei papok békebizottságába.⁶⁰ 1951. szeptember 27-én azonban már Vácról írt a Heves Megyei Tanács elnökének, hogy fokozottan ellenőrizték a Váci Egyházmegye Heves megye területén⁶¹ szolgáló papjait, hogy az állam által instruált főpásztori utasításnak megfelelően járnak-e el a második békekölcsön jegyzésének tekintetében.⁶² A Vácon töltött idő után a vidéki megbízott még az 1950-es évek első felében alosztályvezetővé lépett elő, közben – befolyásának köszönhetően – az Eötvös Loránd Tudományegyetem levelező tagozatának történelem szakos hallgatójaként képezhette magát, majd az Országos Béketanács munkatársaként dolgozott 1955. szeptember 1. – 1956. november 30. között. Az 1956-os forradalom eltiprását követően a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) Tolna megyei első titkára lett. 1961. november 1-jén tért vissza az Állami Egyházügyi Hivatalba, ahol karrierje csúcspan elnöki pozíciót kapott, és egészen 1971. május 11-i nyugdíjazásáig őrizte tisztségét. Elnöki működésével változásokat hozott az ÁEH szervezetében, az új típusú egyházpolitikában, a hazai és nemzetközi egyházügyi kérdésekben, figyelembe véve a korábbi évek hibáit vezetése alatt történt meg az egyházügyi megbízottak személyének újbóli felülvizsgálata is.⁶³

Prantner tehát 1951 őszén Vágra került, azonnali utódlásáról egyelőre nincsenek adataink, Fekete János egyházügyi előadó ugyanis csak 1952. március 1-jén érkezett a megyei tanácsra. Az nem vitás, hogy az új Heves megyei főelődöt egyházpolitikai rutinnal vezényelték Egerbe, hiszen már 1951. augusztus 16-ától püspöki megbízottként dolgozott Hejccén, ám legelső ÁEH-s állomáshelye előtt a gyöngyösi kórház gondnoka volt. Fekete 1919-ben született a Heves megyei Domoszlón, legmagasabb iskolai végzettsége 6 elemi

⁵⁸ Patócs József pécsi egyházmegyes papként került Virág Ferenc pécsi püspök 1951. június 19-i engedélyével Egerbe, előtte Mohácson hitoktatóként dolgozott. 1948 decemberében tagja volt azoknak a dunántúli papoknak, akik szót emeltek a püspöki karnál Mindszenty József „népellenes” cselekedetei ellen. Patócs ezek után aktív részese maradt a békemozgalomnak, 1951 júniusában a megyei békebizottság tagságába is bekerült. *Szabad Nép* 1948. december 8. Lásd még: *Dolgozók Világlapja* 1950. szeptember 16.; *Kis Újság* 1950. október 5.; *Hevesmegyei Népiújság* 1951. június 21.; HU EFL 3608/1951.

⁵⁹ MNL HVL XXIII-501.b. 39. kd. 3271-144.

⁶⁰ *Hevesmegyei Népiújság* 1951. június 21.

⁶¹ Hatvan, Kerekharaszt, Heréd, Nagykökényes, Lőrinci, és Zagyvaszántó.

⁶² MNL HVL XXIII-3.a. 6131-2-2/1951. Prantner József 1951. szeptember 27-i levele.

⁶³ Soós 2014: 187.; 293.

osztály, s lényegében ezzel a tapasztalattal vágott neki az egészen 1956. január 18-ig tartó Hejccén és az érseki székvárosban eltöltött hivatali karrierjének.⁶⁴ Legelső, 1952. március 14-én kelt egri jelentésében arról írt, hogy a bizalmas munkavégzésre március 4-én kapott megfelelő irodát, majd egyből felvette a kapcsolatot Papp József megyei vb-elnökkel, a megyei pártbizottsággal és az államvédelmi hatósággal. Fekete első hetei az adatgyűjtéssel teltek, összeállította a megyében elhelyezkedő plébániák jegyzékét, az ott szolgáló plébánosok névsorát, tájékozódott református és evangélikus vonalon is. Ez azonban nem ment egyszerűen, a főelőadó erősen magára volt utalva, mindez kiderül Fekete említett jelentéséből is. „Megállapításom általában az, hogy ezzel a terület el a megbízotton kívül állami részen igen kevesen foglalkoztak, s ezért van az is, hogy maga az ÁVO [sic!], vagy a rendőrség, de maga az Oktatási Osztály is hihetetlen kevés adattal rendelkezik, s amivel pedig rendelkezik nagyon általános, illetve nem konkrét. Főleg feltevések[re] és hallomásokra épül.”⁶⁵ Nem lehet tudni, hogy az egyházügyi előadó hivatalnak küldött panaszai mennyire tükrözték a valóságot. Az sem dönthető el egykönnyen, hogy Fekete sorai milyen mértékben tekinthetők a saját funkciója súlyának nagyobbitására való törekvésnek vagy esetleg az információszerzést gátló – az egész rendszert átítató zsigeri – bizalmatlanság helyi példájának. Az idézett jelentés azt is sugallhatja, hogy Fekete előtt nem sokan, lehet, hogy senki nem foglalkozott komolyabban az egyházi vonallal a megyei tanácson. Irodát sem örökölt elődjétől, sőt a plébániák és a megyében szolgáló papok névsora, jellemzései sem álltak rendelkezésre. Nem kizárt tehát, hogy Prantner gyors távozása után nem pótolták/pótolhatták a személyét, mindez nem is lehet annyira meglepő az ÁEH állandó káderproblémáinak ismeretében. Ezt a hipotézist erősítheti az a tény, hogy az elviekben állandóan betöltött, érseki aulát felügyelő megbízotti státuszon, valamint a politikai rendőrségen, tanácsokon és a pártfunkcionáriusokon keresztül amúgy is erős kontroll alatt tudták tartani a javarészt katolikus megyét. Fekete 1953. augusztus 31-én távozott a megyei tanácstól.⁶⁶ Az ÁEH-t nem hagyta el, sőt Egert sem, 1956. január 18-ig püspökségi megbízottként tevékenykedett az érsekségen. Ragaszkodva a kronologikus rendhez Fekete János további megbízotti tevékenységével a későbbiekben foglalkozunk.

Jelenleg nem egészen pontosan tisztázható kérdésként és további kutatási feladatként kínálkozik az, hogy Molnár Gusztáv távozása után a tanácsi főelőadóval párhuzamosan ki töltötte be a püspökségi megbízotti státuszt.⁶⁷ Fekete János egyházügyi főelőadó

⁶⁴ MNL HVL XV-41. Fekete János

⁶⁵ MNL HVL XXIII-3.b. 5. kd. 257. Fekete János 1952. március 14-i jelentése.

⁶⁶ Soós 2014: 209.

⁶⁷ Soós Viktor Attila alap kutatásaiból készült összegző táblázatban az 1952-es évre vonatkozóan nem találunk információkat a püspökségi megbízott személyével kapcsolatosan. A Magyar Nemzeti Levéltár Heves Vármegyei Levéltárában található munkaviszonnyal kapcsolatos gyűjteményes fondban (MNL HVL XV-41) az érseki aulában dolgozó megbízottokról nem lelhető fel forrás, hiszen ők nem a megyei tanács alá voltak rendelve. Vö. Soós 2014: 209.

fennmaradt jelentéseiben azonban visszatérő jelleggel megjelenik egy általa – és tulajdonképpen majdnem az összes fellelt kútfőben – csak „Tomcsik elvtárs” néven emlegetett kolléga. Tomcsikot Fekete első jelentésében úgy említette, hogy vele szorosan, szinte napi rendszerességgel tartja a kapcsolatot.⁶⁸ Lényegében ezt a fajta együttműködést várta el az ÁEH is: a „püspöki aulákba kirendelt megbízottjaink a legszorosabban működjenek együtt a megyei tanácsokhoz beállítandó egyházügyi megbízottakkal, akik amegyei tanácselnöknek és az egyházügyi hivatalnak legyenek alárendelve”.⁶⁹ Egy másik, novemberben kelt eseményjelentésében Fekete János arról panaszkodott, hogy a papi békebizottság választmányi tagjai az egyébként rosszul sikerült választmányi ülés előtt sem őt, sem „Tomcsik elvtársat” nem informálták időben a fővárosban tartott felkészítő előadás gyenge színvonaláról.⁷⁰ Az MDP Heves Megyei Pártbizottságának 1952. március 17-i ülésén jegyzőkönyvében szintén olvashatjuk „Tomcsik elvtárs” nevét, aki meghívottként vett részt a tanácskozáson. A pártszervezetek egyházpolitika terén kifejtett munkájának eredményei kapcsán Tomcsik a következőképpen nyilvánult meg, s tett egyben fontos utalást saját hatáskörére is: „Különösen az ellenőrzés terén van mulasztás. Tapasztalható, hogy a papság mindig burkoltan dolgozik. A papok igyekeznek magukat békepapnak nyilvánítani, mert így mozgási lehetőségük sokkal nagyobb. Van olyan tanács, ahol a papokat kisgyűlés megtartására küldik. Az elvtársaknak többet kellene foglalkozni a békepapokkal. Helytelen az, amikor megtiltják, hogy misét tartsanak, vagy meglévő földjüket elveszik, megszegve a törvényt. Az elvtársak a múltbeli és jelenlegi tevékenységét figyeljék, és azt jelentsék az Állami Egyházügyi Hivatalnak, az intézkedéseket majd mi meg tesszük.”⁷¹ Tomcsikot említi ugyanakkor a megyei pártbizottság 1952. május 19-i üléséről készült jegyzőkönyv is. A meghívott hozzászólta a hittanbeíratások terén jelentkező feladatokat összegző napirendhez. A felszólalás – legalábbis a jegyzőkönyv szerint – kifejezetten szürkére sikerült, csupán a „klerikális reakció” agitációs munkájára reflektált, amely az előző évi tapasztalatokból táplálkozott, illetve kritizálta a tanácsok önkényes és adminisztratív lépéseit.⁷² Ennél sokkal érdekesebb egy sajnos titulus nélkül, de Tomcsik Vilmos néven jegyzett dokumentum, amely 1952. május 20-án keletkezett Egerben. A Kiss István teológiai tanárról készült jellemzés részletessége miatt komoly tájékozottságról árulkodik. Tomcsik a feljegyzés szerint ismerte a vicedirektor életútját, akivel több ízben is elbeszélgetett, főként politikai kérdésekről.⁷³ Sajnos egyéb, közelebbi utalások nem találhatók az általunk püspökségi megbízottként azonosított munkatárs

⁶⁸ MNL HVL XXIII-3.b. 5. kd. 257. Fekete János 1952. március 14-i jelentése.

⁶⁹ Idézi Soós 2014: 201.

⁷⁰ MNL HVL XXIII-3.b. 5. kd. 257. Eseményjelentés. 1952. november 24.

⁷¹ MNL HVL XXXV-11.a. 6. kd. 22. Jelentés a pártszervezetek munkájáról a klerikális reakció elleni harcban.

⁷² MNL HVL XXXV-11.a. 6. kd. 23. Feladataink a hitoktatással kapcsolatban. 1952. május 19.

⁷³ ÁBTL 3.1.5. O-8934. 134–135.

személyére. Amennyiben Soós Viktor Attila kutatásaira támaszkodunk, s megvizsgáljuk, kik dolgoztak ekkoriban az egyházügyi hivatal alkalmazásában, a név alapján mindössze egy személy jöhet szóba. Az 1915-ös budapesti születésű Tomcsik Vilmosról lehet szó, aki 1951-ben mint MDP-funkcionáriusból lett csanádi egyházmegyei püspökségi megbízott kezdte hivatali munkásságát. További működéséről csupán annyit tudunk, hogy 1952. december 12-ig maradt hivatali alkalmazásban, ám nem a csanádi püspökségen, itt 1952-ben Lévy Tibor és a „Könyves Dániel” fedőnevű informátorként és rezidensként is tevékenykedő Prazsák Mihály váltotta.⁷⁴ Lévy 1952. március 27-én került Szegedre, viszont Tomcsik ÁEH-s karrierje 1952 decemberéig tartott, így elviekben áthelyezheték Egerbe. Fekete János egyházügyi előadó márciusi jelentésében már említi, továbbá meghívott vendégként Tomcsik neve olvasható a megyei pártbizottság egyházügyi tematikájú napirendi pontjainak tárgyalása alkalmával is. Érdemes ugyanakkor itt szólni a „Nagy Ferenc” fedőnevű ügynök 1952. március 20-i jelentéséről. Az ügynök Kiss István teológiai tanárral folytatott beszélgetést, Kiss ekkor említést tett az ÁEH érseki udvarban végrehajtott legutóbbi káderezéséről. A teológiai tanár világos, értelmes fejű, ám szigorúan marxí-lenini alapon álló emberként írta le ellenőrzőjét, aki tisztelettel beszélt vele.⁷⁵ Fekete János beszámolóiból, a pártbizottság jegyzőkönyveiből, valamint a Kissről készült ügynökjelentésből arra lehet következtetni, hogy az általunk Tomcsik Vilmosként beazonosított megbízott valamikor 1952 márciusában foglalhatta el a szolgálati helyét.

Személyisége miatt talán a legérdekesebb és hosszú hivatali ideje okán a legjobban dokumentált karrierpályával bíró Heves megyei megbízott az 1924-es székesfehérvári születésű Borai Emil volt.⁷⁶ Borai pártutasításra, 1952 októberében a Bács-Kiskun Megyei Tanácsnál kapott egyházügyi előadói kinevezést. Közél egy éves Bács megyei tevékenysége után 1953. szeptember 3-án Heves megyében folytatta munkáját.⁷⁷ Iskolai előmenetele roppant érdekes és társaihoz képest atipikusnak mondható. A korabeli, gyengén képzett egyházügyi előadók legmagasabb iskolai végzettsége általában alapfokú (elemi iskolai) volt. Fejlesztésüket a hivatal igyekezett komolyan venni, hiszen művelt és világlátott embereket kellett ellenőrizniük. A Heves megyei főelőadó törzslapján a legmagasabb iskolai végzettség rovatban gimnáziumi érettségi szerepel, amelyet a Budapesti Katolikus Szent Benedek Gimnáziumban szerzett meg 1941-ben. Érettségi vizsgát az említett évben összesen 58 tanuló tett az intézményben. Közülük tíz „kitüntetéssel érett”, hat „jelesen érett”, 24 „jól érett”, 16 tanuló „érett” minősítéssel vizsgázott. Az utóbbi csoportba tartozott Borai Emil is. Az évkönyv tanúsága szerint az érettségizettek mindegyike

⁷⁴ Soós 2014: 275.; 294–295.

⁷⁵ ÁBTL 3.1.5. O-8934. 129.

⁷⁶ MNL OL XIX-A-21-a 558. kd. Megszűnt személyi nyilvántartások A–F.

⁷⁷ MNL HVL XV-41. Borai Emil.

katonai, értelmiségi vagy egyházi pályára készült.⁷⁸ A későbbi egri egyházügyi főelőadó karrierpályája valamiért mégsem ebben az irányban folytatódott. Az, hogy az eredeti tervekhez képest mi okozta az elmozdulást, források, például önéletrajzok hiányában rejtély marad. Borai önképzésre való hajlamáról árulkodik, hogy magyar–történelem szakos főiskolai diplomát 1960-ban szerzett az Egri Pedagógiai Főiskolán, ezzel az eredménnyel is túlszárnyalta akkori, lokálisokban dolgozó munkatársait.⁷⁹ A rendi fenn tartásban működő gimnáziumban átélt esetleges negatív tapasztalatok, a továbbtanulás lehetőségének félresiklása kétségtelenül ráerősíthettek a későbbi egyházüldöző zsigeri vallásellenes meggyőződésére. Iskolázottsága mindazonáltal meglátszik az általa készített jelentések szövegezésén, a szóhasználaton, illetve a nyelvhelyességen is. A gimnáziumban megalapozott történelmi és vallásismereti tudást jól kamatoztathatta a pártállam szolgálatában. Az egészen biztos, hogy az 1946 júliusáig péksegédként dolgozó férfi kommunista párttagkönyvvel a zsebében az üzem falai közül kikerülve pártutasításra került az Államvédelmi Osztály, majd annak utódszervezete, az Államvédelmi Hatóság szolgálatába. Borai egészen pontosan az ÁVO Bajai Alárendelt Osztályán alhadnagyi, majd hadnagyi rangban teljesített szolgálatot, 1948. szeptember 10-e után a BM ÁVH Bajai Kirendeltsége alá osztották be. A szervezetnél eltöltött időszak operatív feladatok terén gyűjtött tapasztalata kétségtelenül meghatározta az egyházügyi előadó további karrierjét, egyházpolitikai munkamódszereit, egyházi személyekkel kialakított viszonyát. Borai az ÁEH vezetése előtt még az 1950-es évek második felében is egészen nyílt stílusban öntudatosan emlegette fel életének e korábbi szakaszát. „Büszke vagyok, hogy annak a szervezetnek tagja lehettem, amelyet a proletárdiktatúra öklének neveztek. Péter Gábor szereltetett le ok nélkül, azóta rehabilitáltak, s bármikor visszavennének a testülethez.”⁸⁰ Mivel az 1956 után keletkezett államvédelmis önvallomások, önéletrajzok tartalmának hitelessége igen kétséges, így – tekintettel az említett Péter Gábor korabeli megítélésére – Borai leszerelését érintő szavainak valóságtartalma sem egyértelmű. Borai Emil ÁVH-s szolgálata után a párt utasítására lépett be az ÁEH kötelékébe. 1952 októberében a Bács-Kiskun Megyei Tanácsban kapott egyházügyi előadói kinevezést. Közel egy éves Bács megyei tevékenysége után 1953. szeptember 3-án Heves megyében folytatta munkáját. Egészen 1956. május 31-ig töltötte be az egyházügyi főelőadói státuszt a megyei tanácsban, ekkor ismeretlen okokból ideiglenesen megszűnt hivatali munkaviszonya. Arra a kérdésre, hogy Borai mivel foglalkozott 1956. június 1-je és 1957. február 18-a között, az általunk eddig feltárt dokumentumok nem adnak választ. Az 1956-os forradalom

⁷⁸ Horváth Kandid 1942: *A Pannonhalmi Szent Benedek-rend Budapesti Katolikus Szent Benedek Gimnáziumának (VIII. Reálgimnázium) évkönyve az 1941–42. iskolai évről*. Budapest. 91.

⁷⁹ MNL OL XIX-A-21-d. 21. kd. 0038/1-13. Borai Emil elvtárs munkamódszerének jellemzése.

⁸⁰ Az iratot Miklós Imre a halála előtti hónapokban bocsájtotta Kálmán Peregrin OFM és Szabó Csaba rendelkezésére. Köszönet illeti Kálmán Peregrint, amiért felhívta a figyelmemet a dokumentumra, és eljuttatta azt részemre. Borai Emil levele Olt Károly elnökhöz. 1959. október 6.

idején társaihoz hasonlóan támogatók nélkül maradt. A bizonytalan helyzet pedig érdekes szituációt idézett elő. Borai Emil az Egri Érseki Papnevelő Intézetben kért és kapott menedéket a forradalom napjaiban. Bújtatója Kiss István vicerektor volt, akinek ellehetetlenítéséért az 1957-ben állásába visszatérő megbízott mindent megtett.⁸¹ Borai tevékenységét illetően 1957. február 18-tól adnak hírt a források. A férfi ekkor az Egri Járási Tanács Végrehajtó Bizottságánál dolgozott mint építési technikus. Az egyházpolitikai pályára történő visszatérésére 1957. március 14-én került sor, akkor kapta meg egyházügyi főelőadói kinevezését a Heves Megyei Tanács VB Művelődési Osztályára.⁸² A Heves megyei egyházügyi főelőadó jelleméről sokat elárulnak az ÁEH által 1956-után készített jellemzések és a megbízott által kreált jelentések, beszámolók is. Borai Emil nem riadt vissza az intrikától, sőt a hivatal nyílt kritizálásától sem. Jól visszatükrözi az ÁEH-ban uralkodó légkört, hogy az egri megbízott 1959-ben egy Olt Károly elnöknek írott levelében Miklós Imre elnökhelyettes tette felelőssé azért, amiért az elnökhelyettesnek a Czapik Gyula egri érsek halála után egyházkormányzati jogkörrel bíró Brezanóczy Pál káptalani helynökkel kialakított kapcsolata miatt súlyos akadályokba ütközött az ő helyi munkavégzése.⁸³ De itt említhető Madai András főosztályvezető-helyettes 1962-es Borai-jellemzése is. A vezető káder tapasztalata, felkészültsége és iskolai előmenetele miatt abszolút alkalmasnak látta beosztottját az egyházpolitikai munkakör betöltésére. Madai kritikái élű megjegyzéseit inkább munkatársa jellemére tette. Borai ugyanis „több esetben állított olyan dolgokat, ami nem felelt meg a valóságnak”, vagy éppen „letagadott olyan eseteket, ami öneki személy szerint kellemetlen volt”. Madai a főelőadó rossz modorának számlájára írta, hogy többször „alap nélkül, vagy vélt esetek alapján marasztalt el embereket, ez vonatkozik civil és papi személyekre egyaránt”. Ugyanakkor a Heves megyei megbízott számos alkalommal a helyi egyházpolitikai igényeket az országos jelentőségű kérdések elé helyezte. Madai szerint helytelenül értékelt például Brezanóczy Pál személyét, akire egyébként a pártállam akkor már társutasként tekintett.⁸⁴

Visszakanyarodva a Borai Emillel lényegében párhuzamosan dolgozó Fekete Jánoshoz, szükséges tisztáznunk az 1953 szeptemberétől egészen 1956. január 18-ig püspökségi megbízottként az érseki palotát ellenőrző férfi ÁEH-s karrierének második felét.⁸⁵ Fekete munkájáról keveset tudunk, de az egyértelmű, hogy az ÁEH egyáltalán nem volt megalégedve az érseki székvárosban tevékenykedő munkatársával. Fekete távozásában komoly szerepet játszhatott a Czapik Gyula egri érsekhez való hozzáállása.

⁸¹ Lásd: Szántó 1993: 53.; Szeckó 1999: 77.; Kápolnai 2011: 216.; Gál 2019.

⁸² MNL HVL XV-41. Borai Emil.

⁸³ Borai Emil levele Olt Károly elnökhöz. 1959. október 6.

⁸⁴ MNL OL XIX-A-21-d. 21. kd. 0038/1-13. Borai Emil elvtárs munkamódszerének jellemzése. A témával kapcsolatban bővebben lásd: Gál 2017: 137–140. Brezanóczy Pál és Borai Emil konfliktusairól lásd: Gál 2023: 362–367.

⁸⁵ Soós 2014: 243.

Erre utal Czapiknak a küszöbön álló püspökkari értekezlet előtt 1956. február 1-jén egy szűkebb körű egyeztetésen tett megjegyzése is: „Czapik a bizalmas megbeszélésen felvetette Fekete János ügyét. – (Fekete János az ÁEH megbízottja volt az egri érsekségen, akit fegyelmi úton leváltottak. Czapik és Fekete igen jó viszonyban voltak. Czapik több esetben hangoztatta, hogy »jól megneveltem az ÁEH megbízottamat.«) Kijelentette, hogy: »Elcsapták az én megbízottamat, ezt az elsőrendű becsületes állami megbízottat. Ez egy igaz, tisztességes ember, – igen jól megértettük egymást és ezt ők nem tudták nézni.« Itt Hamvas⁸⁶ püspök megjegyezte Feketéről, hogy »ez ember volt legalább«.»⁸⁷ Amellett, hogy Fekete esete ismét rávilágít az ÁEH korabeli káderapparátusát érintő problémáira, szűkebb témánk szempontjából is érdekes hiátusra hívja fel a figyelmet. Fekete János 1956. január 18-i, majd Borai Emil 1956. június 1-i távozását követően az 1956-os forradalomig tartó hónapokban jelenlegi ismereteinkkel nem tudjuk meghatározni, hogy az ÁEH kikkel töltötte fel a megüresedett pozíciókat. Amiben biztosak lehetünk, hogy Borai Emil 1957 májusától egyházügyi előadói tisztségén kívül az egyházmegyei hatóság mellé rendelt miniszteri biztosi státuszt is megkapta,⁸⁸ és egészen 1969-ig ő felügyelte a Heves megyei felekezeti tevékenységeket.⁸⁹

Összegzés

Az általunk összeállított karrierutakból szembetűnő lehet, hogy az ÁEH vidéki munkatársai – tekintettel a munkakörük jellegére – férfiakból álltak, akik kivétel nélkül pártutasításra kerültek pozíciójukba. Az is egyértelmű, hogy a képzettségnél, illetve szakismeretnél sokkal komolyabban eset latba a politikai megbízhatóság. Ez a fajta kiválasztási mechanizmus abszolút beleillik a köz- és államigazgatást átható korabeli káderpolitika sajátosságaiba.⁹⁰ Államigazgatási tapasztalata egyik általunk vizsgált személynek sem volt, mielőtt az ÁEH munkatársa lett. Ezzel szemben Molnár Gusztáv, Prantner József, Tomcsik Vilmos karrierjüket a politikai apparátusban alapozták meg, Molnár és Prantner parlamenti mandátumot szereztek, de a többi megbízott is minimum párttagsággal rendelkezett. Az iskolázottság tekintetében is inkább a munkaskáderek dominanciája figyelhető meg. Általánosságban elmondható, hogy elemi iskolai végzettséggel, kétkezi munkásként és az illegalitásból származó vagy 1945 után megszerzett pártbeágyazottsággal kerültek az ÁEH szolgálatába. Ez alól egyedül Borai Emil számít kivételnek.

⁸⁶ Hamvas Endre csanádi püspök.

⁸⁷ Balogh (szerk.) 2011: 728.

⁸⁸ A miniszteri biztosi ellenőrzést az ÁEH 1962-ben megszüntette az Egri Főegyházmegye tekintetében. MNL OL XIX-A-21-d. 21. kd. 0042-5/1962. Összefoglaló jelentés. 1963. január 19.

⁸⁹ MNL HVL XV-41. Borai Emil.

⁹⁰ Valuch 2001: 112–113.

Ugyan ő is az üzem falai közül került előbb az államvédelemhez, majd a hivatalhoz, de a bencés fenntartásban működő gimnáziumban megszerzett tudásával kollégái előtt járt. Vezető tisztségét kihasználva előbb Prantner, majd az 1950-es évek második felében Borai is felsőfokú tanulmányokba kezdett. Tomcsik Vilmos, Fekete János és Borai Emil némi ÁEH-s tapasztalattal érkeztek Egerbe. Borainak az államvédelmis múltja miatt az operatív munka terén, Feketének domoszlói származása végett Heves megyét illetően voltak tapasztalatai, ám a terület „egyházi vonaláról” nem rendelkeztek ismeretekkel. Prantner József és Molnár Gusztáv első megbízotti pozíciója köthető az érseki székhelyhez. Molnár Gusztáv ugyanakkor fizetett pártfunkciójában már 1948-tól bizonyíthatóan foglalkozott az egyházakkal. Végezetül a vizsgált térségben tevékenykedő megbízottak jelleméről elmondható, hogy a korabeli, többnyire durva stílusú káderekhez képest inkább a hivatal elvárásait tükröző viselkedés jellemezte az itteni munkatársakat. Az ÁEH valószínűsíthetően Czapik Gyula egri érsek személye miatt fokozott igényeket támasztott itteni beosztottjai felé. Tudvalevő, hogy Czapik a hittanoktatás és szentségkiszolgáltatás szabadságának megőrzése érdekében, de a püspöki kar egységét sosem kockáztatva hajlandóságot mutatott az állammal történő tárgyalásra, valamint bizonyos gesztusokkal, például békemozgalmi tevékenységével támogatta a politikai stabilitást.⁹¹ Fekete János érsekkel ápolt kapcsolata azonban túllépett az ÁEH elvárásain, Borai Emil intrikus magatartása pedig az ÁEH belső egységét rombolta. A Borai 1969-es távozása után Heves megyében dolgozó egyházügyi titkár, az 1923-as herédi születésű Tatai István már az új típusú egyházpolitikai elvárások, valamint az akkor induló óvatos professzionalizálódás igényeinek megfelelően felsőfokú végzettséggel látta el egyházpolitikai feladatait.⁹²

FORRÁSOK

Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi levéltára (ÁBTL)

3.1.5. Operatív dossziék

Egri Főegyházmegyei Levéltár (ÉFL)

3608/1951.

Magánkézben lévő iratok

Borai Emil levele Olt Károly elnökhöz, 1959. október 6. Fénymásolatban Miklós Imre hagyatékából, Szabó Csaba és Kálmán Peregrin OFM tulajdonában.

Magyar Nemzeti Levéltár Heves Vármegyei Levéltára (MNL HVL)

XV-41. Munkaviszonnal kapcsolatos iratok gyűjteménye

XXIII-3.a. Heves Megyei Tanács V.B. Tiktársági iratok, 1950–1990.

⁹¹ A püspöki karon belül működő Czapik-szárnyról bővebben: Kálmán 2014: 62–63.

⁹² MNL HVL XV-41.Tatai István.

XXIII-3.b. Heves Megyei Tanács V.B. visszaminősített Szigorúan Titkos és Titkos iratai, 1951–1974; 1980.

XXIII-501.b. Eger Város Tanácsa iratai, 1950–1994.

XXXV-11.a. Magyar Dolgozók Pártja Heves Megyei Bizottsága. A vezető testületek és a titkárok iratai, 1948–1956.

XXXV-11.b. Magyar Dolgozók Pártja Heves Megyei Bizottsága. A pártapparátus iratai, 1948–1956.

XXXV-15.b. Magyar Dolgozók Pártja Hatvani Járási Bizottsága. A pártapparátus iratai, 1948–1956.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

XIX-A-21-a. Állami Egyházügyi Hivatal. Általános iratok, 1951–1989.

XIX-A-21-d. Állami Egyházügyi Hivatal. Titkosan Ügykezelt iratok, 1951–1989.

Horváth Kandid 1942: *A Pannonhalmi Szent Benedek-rend Budapesti Katolikus Szent Benedek Gimnáziumának (VIII. Reálgimnázium) évkönyve az 1941–42. iskolai évről.* Budapest.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Balogh Margit (szerk.) 2008: *A magyar katolikus püspöki kar tanácskozásai 1949–1965 között. Dokumentumok. 2. 1956–1965.* Budapest–Szeged.

Bán Péter (szerk.) 2011: *Heves megye történeti archontológiája (1681–) 1687–2000.* (A Heves Megyei Levéltár forráskiadványai 14.) Eger.

Beke Péter 2015: Az Állami Egyházügyi Hivatal Szolnok megyei tevékenysége az 1970-es években. In: Török József – Tusor Péter – Tóth Krisztina (szerk.): *Katolicizmus Magyarországon a II. vatikáni zsinat korában. Tanulmányok és inventárium.* (Bibliotheca Historiae Ecclesiae Universitatis Catholicae de Petro Pázmány Nuncupatae 2.) Budapest, 213–255.

Bertalan Péter 2018: *Az „Ellenállástól” a kompromisszumig. Az állam és az egyházak küzdelme a Kádár-korszakban 1957–1968.* Budapest.

Bögge Zsuzsanna 1998: Békepapok az üldözött egyházban. Kísérlet egy értelmezési keret kialakítására. In: Máté-Tóth András – Jahn Mária (szerk.): *Studia Religiosa – Szegedini. Vallástudományi Tanulmányok Sorozat. Tanulmányok András Imre 70. születésnapjára.* Szeged, 61–71.

Cseh Zita 2018: Megfigyelők és megfigyelték. Heves megyei református lelkészsorsok a Kádár-rezsim első időszakában. In: Szabó Jolán – Varga Zsolt (szerk.): *Archívum. A Heves Megyei Levéltár Közleményei.* 21. Eger, 187–208.

Dolgozók Világlapja 1950. szeptember 16. 4.

- Dunántúli Népszava* 1945. október 21. 1.
- Fazekas Csaba 2000: Egy janicsár különleges rekordja 1961-ből. *Egyháztörténelmi Szemle*, (1.) 2. 143–146.
- Fazekas Csaba 2002: Borsod-Abaúj-Zemplén megyei adalékok a „kádári konszolidáció” egyházpolitikájához. In: Dobrossy István (szerk.): *Levéltári évkönyv XI*. Miskolc, 2002. 301–319.
- Fazekas Csaba 2004: Dokumentumok Miklós Imre lemondásának történetéhez (1989–1990). *Egyháztörténelmi Szemle* (5.) 2. 143–146.
- Gál Máté 2017: Egy összeférhetetlen vidéki megbízott 1956 utáni karrierje: Borai Emil, az ÁEH egri egyházügyi főelőadójának tevékenysége 1956–1969 között. *Aetas* (32.) 1. 121–142.
- Gál Máté 2019: Egy nehéz évtized az egri papnevelésben (1950–1960). In: Bajnok Dániel (szerk.): *Acta Universitatis. Universitatis De Carolo Eszterházy Nominatae*. Nova Series Tom. XLVI. Sectio Historiae. Eger, 121–143.
- Gál Máté 2020: „Lobkovitz László megyei főelőadó úr ellen panasszal fordulok Elnök úrhoz.” Zavarok az Állami Egyházügyi Hivatal vidéki működésében. In: Tóth Arnold (szerk.): *Herman Ottó Múzeum Évkönyve LVIII–LIX. (2019–2020)*. Miskolc, 269–279.
- Gál Máté 2023: *A katolikus egyház és a hitgyakorlás korlátozása Heves megyében*. Pécs.
- Gárdonyi Máté – Horváth Gergely Krisztián 2017: Megtorlástól a kollektivizálásig. A „klerikális reakció elleni harc” a veszprémi egyházmegyében 1957 és 1962 között. In: Karlinszky Balázs – Varga Tibor László (szerk.): „Rendületlenül romok között.” *A veszprémi egyházmegye 1945–1972 között*. Veszprém, 133–195.
- Gyarmati György 2011: *A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon. 1945–1956*. Budapest.
- Gyarmati György 2013: Ellenségek és bűnbakok kavalkádja Magyarországon, 1945–1956. In: Gyarmati György – Lengvári István – Pók Attila – Vonyó József (szerk.): *Bűnbak minden időben. Ellenségek és bűnbakok a magyar és az egyetemes történelemben*. Pécs–Budapest, 405–432.
- Gyarmati György 2015: Népfront-tojásokból reakciós rántotta – á la ÁVH. Egy választatás Magyarországon – kétféle eredménnyel – 1949-ben. *Betekintő* (9.) 2. 1–31.
- Hevesmegyei Népiújság* 1951. július 27. 2.
- Kálmán Peregrin OFM 2010: Visszatekintés? Önigazolás? Kiútkeresés? Kiss István Nógrád megyei ÁEH-megbízott visszaemlékezései. In: Soós Viktor Attila – Szabó Csaba – Szigeti László (szerk.): *Egyházüldözés és egyházüldözök a Kádár-korszakban*. Budapest, 242–250.
- Kálmán Peregrin OFM 2014: *A Magyar Katolikus Egyház helyzete a kádári egyházpolitika első éveiben a teológiai összefüggések tükrében*. (PhD-disszertáció) Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Budapest.

- Kápolnai Iván 2011: *Emlékezés Dr. Kiss István teológiai tanárra (1906–1981)*. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok. Essays in Church History in Hungary (23.) 213–221.
- Kis Újság* 1949. május 15. 1.
- Köbel Szilvia 2005: *Oszd meg és uralkodj – A pártállam és az egyházak*. Budapest.
- Kövér István 2002a: Egyházügyi jelentések Vas megyéből. 1952–1959. I. *Vasi Szemle* (56.) 5. 618–641.
- Kövér István 2022b: Egyházügyi jelentések Vas megyéből. 1952–1959. II. *Vasi Szemle* (56.) 6. 763–788.
- Magyar Nemzet* 1949. április 30. 1–3.
- Mészáros István 1995: A szegedi „bajuszos püspök” jelentései 1952-ben. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok, Essays in Church History in Hungary* (7.) 233–246.
- Mezey András 2010: Az egyházkorlátozás néhány nem állambiztonsági színtere Csongrád megyében az 1960-as években. In: Soós Viktor Attila – Szabó Csaba – Szigeti László (szerk.): *Egyházüldözés és egyházüldözök a Kádár-korszakban*. Budapest, 329–361.
- Mezey András 2013: *Csongrád megyei katolikus ifjúsági kisközösségek és bázisközösségek 1946 és 1980 között, a hivatalos egyház és a pártállam vonatkozási keretében*. (PhD-disszertáció) Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Budapest.
- Mikó Zsuzsanna 2017a: Az Állami Egyházügyi Hivatal megyei és püspöki megbízottjának tevékenysége Heves megyében az 1950-es években. *Egyháztörténeti Szemle* (18.) 4. 99–110.
- Mikó Zsuzsanna 2017b: Moravetz Lajos egyházügyi megbízott működése Veszprém megyében (1951–1957). In: Karlinszky Balázs – Varga Tibor László (szerk.): *„Rendületlenül romok között.” A veszprémi egyházmegye 1945–1972 között*. Veszprém, 95–108.
- Mózessy Gergely 2010: „Az Állami Egyházügyi Hivatal előterjesztésére és hozzájárulásával...” – Egyházi kitüntetések és a pártállam. In: Soós Viktor Attila – Szabó Csaba – Szigeti László (szerk.): *Egyházüldözés és egyházüldözök a Kádár-korszakban*. Budapest, 251–269.
- Népszava* 1948. december 8. 3.
- Népszava* 1949. április 30. 2–5.
- Pál József 1995: *Békepapok. Katolikus Békepapok Magyarországon (1950–1989)*. Budapest.
- Patócs József 1950: Papok és hívők a békekölcson sikeréért és a Népfrent választási győzelemért. *Kis Újság* 1950. október 5. 2.
- Sági György 2013: Egy katolikus főpap vívódásai. Hamvas Endre csanádi püspök és az államhatalom, 1961–1964. *Egyháztörténeti Szemle* (14.) 2. 63–82.
- Shvoy Lajos 2002: *Önéletrajz*. (Források a Székesfehérvári Egyházmegye történetéből I.) (Szerk. Mózes Gergely) Székesfehérvár.

- Soós Viktor Attila 2010: Az Állami Egyházügyi Hivatal és a Belügyminisztérium kapcsolatrendszere 1956 után, a hatvanas évek végéig. In: Soós Viktor Attila – Szabó Csaba – Szigeti László (szerk.): *Egyházüldözés és egyházüldözők a Kádár-korszakban*. Budapest, 220–241.
- Soós Viktor Attila 2014: *Az Állami Egyházügyi Hivatal archontológiája – Az ÁEH szervezeti felépítése, nemzetközi kapcsolatai és dolgozóinak hivatali pályaképe*. (PhD-disszertáció) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- Soós Viktor Attila 2016: Az Állami Egyházügyi Hivatal vidéki munkatársainak felülvizsgálata 1958-ban. In: Somorjai Ádám – Zombori István (szerk.): *Episcopus, Archiabbas Benedictinus, Historicus Ecclesiae. Tanulmányok Várszegi Asztrik 70. születésnapjára*. Budapest, 511–529.
- Sulák Péter Sándor 2015: *Szigorúan ellenőrzött vallásszabadság a Jászkunságban. A kádári egyházpolitika Szolnok megyében (1956-1964)*. Budapest.
- Szabad Nép* 1947. augusztus 1. 5–6.
- Szabad Nép* 1949. június 10. 3.
- Szabó Csaba – Soós Viktor Attila 2006: „Világosság” – *Az Állami Egyházügyi Hivatal és a hírszerzés tevékenysége a katolikus egyház ellen*. Budapest.
- Szabó Csaba (szerk.) 2000: *Egyházügyi hangulat-jelentések 1951, 1953*. Budapest.
- Szabó Csaba 2002: A katolikus egyház állami ellenőrzése és korlátozása az ötvenes években. *Valóság* (45.) 1. 87–96.
- Szabó Csaba 2006: A múlt idő, a távlat és az empátia. A fiatal Miklós Imre interjúk és dokumentumok tükrében. In: Mayer László – Tilcsik György (szerk.): *Személyes idő – történelmi idő. A Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület konferenciája Kőszeg, 2003. augusztus 29–30.* (Rendi társadalom – Polgári társadalom 17.) Szombathely, 257–267.
- Szántó Konrád OFM 1990: *Az Egyházügyi Hivatal titkai*. Budapest.
- Szántó Konrád OFM 1993: *Az 1956-os forradalom és a katolikus egyház*. Miskolc.
- Szecsckó Károly 1999: *Dr. Kiss István élete és munkássága: egy élet Krisztus urunk szolgálataiban*. Eger.
- Valuch Tibor 2001: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest.